

„A FÖLD NEM TUD FUTNI”

Rendszerváltás vidéken

„A FÖLD NEM TUD FUTNI”

RENDSZERVÁLTÁS VIDÉKEN

SZERKESZTETTE
Ö. KOVÁCS JÓZSEF ÉS
SCHLETT ANDRÁS

RETÖRK!

Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Levéltár

NEB

NEMZETI EMLÉKEZET BIZOTTSÁGA

Budapest
2023

© RETÖRKI, NEB, 2023

© Szerzők, 2023

ISBN 978-615-81311-9-3

A címlapon

Kiadja a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár
és a

Nemzeti Emlékezet Bizottsága

Felelős kiadó: Nyári Gábor és

Nyomdai előkészítés:

Vezető:

Olvasószerkesztő: Hradeczky Moni

Lektor: Szarvák Tibor (PhD)

Borító:

Tördelés: Házi Balázs

Nyomdai munka:

Felelős vezető:

Tartalomjegyzék

Előszó.....	7
-------------	---

KÖZELÍTÉSMÓDOK

Ö. Kovács József: A rendszerváltozás vidéki tapasztalattörténeti előzményei	11
Schlett András: Szempontok a földkártpótlás helyi folyamatainak vizsgálatához a rendszerváltás időszakában	35

SOKKHATÁSOK ÉS TÁRSADALMI ALKALMAZKODÁS A HELYI ÉLETVILÁGOKBAN

Kovács Teréz: A mezőgazdaság kollektivizálása és dekollektivizálása Magyarországon a 20. század második felében	57
Csapai János: Egy sárközi település földhasználatának változásai a 20. század második felében.....	83
Nagy Netta: A kényszerkollektivizálástól a kártpótlásig. Tapasztalattörténetek homokhátsági településekről	119
Kurucz Réka: A szőlőhegy szerepe az átalakuló parasztság társadalmában és gazdálkodásában 1945-től napjainkig a Villányi-hegység nyugati felén	145
Rigó Róbert: „Fölül szocialista, alul maszek”. Szakszövetkezetek a Homokhátságon, a bócsai Szőlőskert Szakszövetkezet példája.....	173
Bertalan Péter: Rendszercsőd. Egy vállalat története a dokumentumok tükrében	211
Saad József: Hortobágyra emlékezve és emlékeztetve. Az alföldi „telepes” táborokra emlékezés esete az emlékezetpolitikával	253
Csikós Gábor: „Sokáig nem bírják ezt a munkát”. A kommunista projekt társadalmi költségei	293

LEHÜTÖTT ÁLMOK

Péntek Nándor – Ritter György: „Minden abbéli remény elvész, hogymint visszaállíthatjuk [...] a középparaszti réteget”. Földkártpótlási ügyek a Földművelésügyi Minisztériumban	313
Eitler Ágnes: A vágyott autonómia elvesztése. Az árutermelő kertészek szerepvállalása a rendszerváltozás gazdasági, társadalmi és politikai folyamataiban egy kiskisalföldi településen	355
Sári Zsolt: Egy kiskunsági tanya újjászületése és működése a rendszerváltoztatás után (Esettanulmány)	383
Kimmel Máté: A rendszerváltoztatás tapasztalattörténete egy összevont tanyatelepülésen – Imrehegy	405
Örsi Julianna: Az 1989–1990. évi rendszerváltoztatás Túrkevéjén és a Nagykunságban	427

Kis József: A palackból kiengedett szellem. Az MDF miskolci szervezetének kialakulása	445
Falusi Norbert: Válságállapot és átalakuló nyilvánosság Bács-Kiskun megyében és Kecskeméten az 1980-as évek második felében	473
Tóth Ágnes: „nemzetiségünk érdekében ez ma a legfontosabb dolog, amit tehetünk”. A magyarországi németek személyi kárpótlásának néhány kérdése (1989–1992)	493
Bezerédi Imre – Hegedűs Judit: Rendszerváltás rendőrszemmel.	513

HALMOZOTT HÁTRÁNYOK

Kurucz Ildikó – Bódi Ferenc – Fekete Attila – Kurucz Réka: Faluközösségek, tanácsok, önkormányzatok Magyarországon	529
Bódi Ferenc – Fekete Attila – Bódi Mátyás: Önkormányzatiság és helyi szociális ellátórendszer (LOSS) a rendszerváltás időszakában (1990–2002).	551
Bódi Ferenc – Farkas Jenő Zsolt – Fekete Attila: Járadékos ország születése. A falvak és vidéki térségek elszegényedése és ennek szociokulturális, politikai következményei az 1990-es években.	587
Bódi Ferenc – Fekete Attila: A tartós munkanélküliség alakulása a kilencvenes években	611

KITEKINTÉS

Cservenka Ferdinánd – Galambos István: Földindulások időmetszetekben Kiskőrösön és Galántán a 20. században	635
Oláh Sándor: A rendszerváltás konfliktusai egy székelyföldi kistáj társadalmában	673
Borbély Sándor: Gazdasági adaptáció és egyéni boldogulási stratégiák egy szatmári sváb faluban a posztszocializmus éveiben.	693
Szilágyi Levente: Mezőgazdasági társulások szatmári sváb falvakban a rendszerváltozástól napjainkig	737
A kötet szerzői	767
Földrajzi- és helynévmutató	769

Előszó

A közelmúlt történéseinek értelmezése és kutatói ábrázolása mindig komoly kihívást jelent. Akarva-akaratlanul is bennünk élő történetekről van szó, amelyekkel kapcsolatban a kérdésfelvetések, közelítésmódok, az információk keletkezési helyei sokszor nem egyértelműek. Az emberi emlékezet, emlékezés személyessége olyan magától értetődő jelenség, amely mindenkor történelemképeinket alapvetően meghatározza. A konkrét történések, folyamatok, egyéni és kollektív cselekvésformák kutatói leírása azért is vált ki vitákat, mert az folyton egymással versengő emlékezeti formákba ütközik. A jelenkortörténet-írás egyik alapvető jellegzetességével nekünk is szembe kellett néznünk: a még élő kortársak, köztük maguk a kutatók is, folytonos újraértelmezési kényszerben vannak. A személyes szakmai elkötelezettség, a klasszikusnak tekintett, a 19. századtól intézményesült tudományos normák azonban ebben a tekintetben is segítenek, ha elég következetesek vagyunk azok követésében.

A magyarországi kommunista diktatúra utolsó fázisát és az azt felváltó uralom jellemzőit már számos történetkutatói műben tárgyalták, amelyek legnagyobb része alapvetően a politikátörténethez tartozik. Nem lehetett célunk ezek historiográfiai értékelése, hiszen kiindulópontjaink eleve mások voltak. A korábbi vidéktörténeti kutatásaink alapján a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum vezetőitől biztatást, lehetőséget kaptunk a rendszerváltozás vidéki miliőjében megfigyelhető történeti elemzésére. Népes kutatócsoportunkat végül a COVID-járvány elterjedésének kezdetén kellett megszerveznünk. Eleve az volt a törekvésünk, hogy a lokális-regionális vidéki életvilágokban – a néprajztól a szociológiáig – kutatást régebb óta folytatók írják meg tanulmányaikat a szerkesztők által is megadott szempontok szerint. Tudományos vállalkozásunk másfél évet ölelt fel a pályázati feltételeknek megfelelően. Eredetileg jóval több interjúzással és azzal kapcsolatos levéltári kutatással számoltunk, de a kényszerűen visszatérő, a személyes találkozókat korlátozó intézkedések miatt ezek jelentős részéről le kellett mondanunk. Mindezeket figyelembe véve szerkesztőként – a lehetséges koherenciára gondolva – azt javasoltuk, hogy a szerzők a választott, kijelölt térben és időszakban keressék a választ arra, hogy a kortársak vajon milyen múltbeli tapasztalatok, milyen akkori jövőhorizontok és természetesen milyen valóságshorizontok mentén reagáltak a történeti fordulatokra. A Reinhart Koselleck által felvetett elméleti megfontolásokat így egy kicsit mi is tovább szőttük, majd pedig, magától értetődően, a konkrét forráselemzések ismét módosulásokat eredményeztek. Ha makro- és mikrotörténeti ábrázolásokban gondolkodunk, akkor a tanulmányok többségében egyértelműen az utóbbiakat képviselik. Azt gondoljuk, hogy a 20. század második felében történtek jobb megismeréséhez,

a társadalmi önismeretünk szempontjából alapvetően szükséges a kortársi megéleltörténeteket beemelnünk.

Kutatócsoportunk a korábbi szakmai kapcsolatok révén formálódott. Igyekeztünk tapasztalt, szakmájukban hosszú ideje tevékenykedő és részben vagy egészben pályakezdő kollégákat megszólítani. A műhelyben való együttes gondolkodást, módszertani és forráselemzési kérdések egyeztetését többnyire személyes találkozás nélkül kellett megszerveznünk.

Az Ady-versből (*Ülj törvényt, Werbőczy*) származó címadó idézetünk nyilvánvalóan csak érzékeltetheti az alapkérdést: milyen módon határozta, határozhatta meg a föld az emberi együttélési formákat, amibe a politikát és a gazdasági tevékenységet is beleértjük. Mindezzel együtt a kötetet nem lehet pusztán az agrártörténethez sorolni, hiszen számos olyan tanulmányt olvashatunk, amelyek az azon kívüli életvilágokkal foglalkoznak. Mára sokak számára szükséges hangsúlyozni, hogy a rendszerváltozás, rendszerváltás jogállammá válási programja egyben azt is jelentette, hogy előtte nem jogállami körülmények uralkodtak, azaz önmeghatározása szerint is diktatúra létezett.

Az első részben a rendszerváltozás történeti előzményeit és értelmezési kérdéseit tárgyaljuk. A másodikban a megrázó következmények és az azokhoz alkalmazkodó ellenállási formák konkrét térben elvégzett elemzéseit olvashatjuk. Az írások harmadik tömbje a kortársi valóság horizontok, tapasztalat-történetek, a negyedik a súlyos történeti örökségek makrostrukturálisan is értelmezhető látleletét, míg az ötödik a történeti összehasonlítások lehetőségét is nyújtja.

Kötetünk bizonyára sokak számára új kérdéseket fog felvetni, amit természetesnek gondolunk.

A SZERKESZTŐK

KÖZELÍTÉSMÓDOK

Ö. Kovács József

A rendszerváltozás vidéki tapasztalattörténeti előzményei

„Itt olyan áldatlan állapotok voltak, Istenem. Annyira nagy volt az elhanyagoltság [...]. Sajnálom, hogy nem csináltunk akkor egy állapotfelmérést, hogy nem fotóztunk többet. [...]. Semmi nem volt, szó szerint semmi.”¹

„Nem tudtuk, nem is tudhattuk, hogy mi a teljes szabadság, mi a teljes függetlenség. Szépen lopta vissza a felső politika a saját akaratát és ennek nagyon jó eszköze volt ez a feladatfinanszírozás.”²

A címben szereplő rendszer kifejezés bármilyen más módon való jelölése nem egyszerű, hiszen több mint harminc évvel a jogállammá válás után is versengő elnevezések vannak forgalomban.³ Önmagában a jogállam szó használata utal annak 19. századi meghonosodására, Magyarországon is kiteljesedő rendszerére. A zsidótörvények megjelenésével a polgári jogbiztonság megtört, a német megszállás után, 1944–1945-től az új megszállás révén kezdetben a leplezett, majd 1948-tól a leplezetlen magyar kommunista diktatúra korszaka kezdődött meg. Ezen utóbbi elnevezés mellett még két fogalompárral látom jellemezhetőnek az 1990-ig tartó évtizedeket: a rendies értékpreferenciákat tovább örökítő diktatúra, a rendi államszocializmus és a színlelt szocializmus.⁴ Mindezek természetesen további árnyalást igénylő elnevezések, ugyanakkor szükségszerű kutatói állásfoglalást, kísérletezést is jelentenek, valamint elhatárolást más, meglátásom szerint időnként túl semleges kategóriákkal szemben. Ahhoz, hogy kutatási kérdéseink és történeti forrásaink minőségi

.....
¹ Fekete Attila – Kurucz Ildikó – Kurucz Réka – Bódi Ferenc: A tanácsokból az önkormányzatokba. Lásd jelen kötetben.

² Uo.

³ A politikátörténeti közelítésekre lásd például Rainer M. János: A szovjet típusú rendszer vége – történeti diskurzusok. In: Uő: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan, 2011, 234–293; Riba András László: *Hatalomtechnika a pártállam végóráiban (1987–1989)*. Budapest, RETÖRKI, 2021.

⁴ A három analitikus kifejezés tartalmi kifejtésére itt nincs lehetőségem. Szabó Márton rendi „szocializmus” tézisést bővítettem: Szabó Márton: A rendi „szocializmusról”. In: *Előadások a polgárosodásról*. I. *Rendiség és polgárosodás*. Szerk. Tóth András. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1991, 27–36. Egy korábbi értelmezésre lásd Ö. Kovács József: A színlelt szocializmusról. In: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Szerk. Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla. Budapest, Századvég, 2009, 483–491.

és mennyiségi jellemzőinek értékelése, az információk keletkezési helyének és idejének értelmezése alapján közelítsünk a rendszerváltozás és a politikai értelemben felfogott rendszerváltás lényegéhez, magát a „rendszert” kell történeti szempontból elemezni. Maguk a kortársak, köztük a politikai szereplők is folyton a múltra, a múlttal kapcsolatos emlékekre, különböző tapasztalatokra és természetesen jövőképekre hivatkoztak.⁵

A fenti kérdésekhez alapvetően társadalomtörténeti szempontból közelíték a következő kiindulópontok alapján. A tudományos kutatás és műtábrázolás többségi hagyománya szerint arra törekszünk, hogy a történeti valóságot jól megfogalmazott kérdések és módszertani tudatosság, valamint különböző források feltárása és elemzése alapján életszerűen bemutassuk. Ha a társadalomban jelen lévő csoportok súlyának megfelelő szempontokat követve nem vagyunk képesek megnevezni, leírni a történelem- és társadalomformáló tényezők kortársi összefüggéseit és hatását, akkor nem végeztük el a munkánkat. A jelenkortörténet ingoványos területén fokozottan kell figyelni arra, hogy szövegeink a társadalom tagjaival történekről és a társadalom tagjainak szóljanak.⁶ Társadalmon emberi együttélési formákat, kiemelten is kommunikációs kapcsolatokat értek, amelyeknek része a gazdaság és a politika szférája is.⁷

ANALITIKUS FOGALMAK ÉS A SZOVJETIZÁLÁS TÖRTÉNETI FORRÁSAINAK DEKÓDOLÁSA

Általában is érvényesíthető történetkutatói közelítésmódnak tekintem, hogy retrospektív, a „mindentudásból” kiinduló nézőpontunk mellett kísérletet kell tennünk az akkori, tehát a vizsgált történeti időszak jelenfelfogásainak és jövőhorizontjainak értelmezésére.

1917 óta ismert kortársi tapasztalatnak számított a szovjetizált diktatúrában a közjavak és a szolgáltatások magántulajdonként való kisajátítása, tehát a felhalmozás állami ellenőrzése révén a kapcsolatilag is átszőtt politikai tőkeformák váltak elsődlegessé.⁸ Másrészt tekintettel kell lennünk arra is, hogy az államosítási, az erőforrásokat központosító folyamatokban a beleszületett nemzedékek sokszor azért sem kérdőjelezték meg az állam parancsait, mert

⁵ A különböző időhorizontokra lásd Koselleck, Reinhart: „Tapasztalati tér” és „várakozási horizont” – két történeti kategória. In: Uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 2003, 401–429.

⁶ A tapasztalattörténet fontosságára lásd a következő fejezetet: Közelítések. A jelenkortörténet-írás elméleti és módszertani problémái. In: Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall, 2012.

⁷ Bangó Jenő: *Szociológiai alapgfogalmak pedagógus hallgatók számára*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2012.

⁸ Bourdieu, Pierre: Társadalmi tér és szimbolikus tér. In: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Szerk. Uő. Budapest, Napvilág, 2002, 11–24.

az állam maga jelölte ki az észlelés, az emlékezés szabályozott módjait. Ez az alárendelődés sajátos, testbe vésett jelensége.⁹

A cél tehát az, hogy ne csupán az események, a lezárult történetek perspektívájából közelítsünk a történetekhez, hanem elsősorban a kortársi életvilágok, az akkori életesélyek számbavétele alapján értsük meg a különböző struktúrákat és folyamatokat, egyéni és kollektív döntéseket, cselekvéseket, vagy éppen sodródást.

Az analitikus fogalmak sorából itt azokat állítom középpontba, amelyek szerves módon kapcsolódnak tárgyunkhoz. Az egyik a háború értelmezésének kérdése. A történészek a háború kategóriájában ideáltipikus módon megtalálhatják az intézményesített kollektív erőszakot és a tömegességet, mint amilyen például a kollektív mobilizáció és az erőszak megszervezése, az anyagi kár, az ellenség megölése, az erőszak dicsőítése, az áldozatok szenvedése iránti közömbösség, az erőszak gépiesítése, az idő reorganizálása, az akció kiszámíthatatlansága, a mindennapi élet dramatizálása.¹⁰ Ha ez a probléma- és jelenségszempont, a társadalomtudományi logika alapján formálódott szempont erőteljesebben jelen lenne a magyar történetírásban, akkor sok esetben másként, életszerűbben és árnyaltabban lehetne magyarázni történelmünket. Mindez nézőpont- és léptékváltást követel meg: elszakadást a csak államközponthoz, a külpolitikára, az individuumokra, a vezető pártpolitikusokra és a szűk értelemben vett politikára koncentráló ábrázolásoktól.

Az előzőekhez hasonlóan a második világháború kezdettől fogva különböző mértékben, de minden család testi valóságába behatolt: front- és munkaszolgálat, sebesülés, halál, deportálás, éhezés, betegség, az egyéni és társadalmi traumák általi érintettség, majd a háború végén kezdődő „új” kollektív büntetés- és jótételezőpolitika, az infláció – mind olyan társadalomformáló tényezőkké váltak, amelyek hosszú távra meghatározták történelmünket.

A háború, a háborús társadalom fogalmát bizonyos értelemben kiterjesztve használom az 1945 utáni időszakra is, hiszen további „miniháborúkat” láthatunk a szovjetizálás, az államosítás folyamataiban. Ahogy a tanulmánykötetünkben is láthatjuk, a hideg polgárháború kifejezéssel is jellemezhetők az 1990-es évek kárpótlási ügyei, de hasonlóképpen utalhatunk a „mindennapi vallásháború” 1950–1960-as évekbeli történéseire, a kényszerkollektivizálási kampány terrorjára és ellenállási gyakorlatára. Az országban 1947-ig hivatalosan is megszálló idegen erőként viselkedő Vörös Hadsereg katonái megragadták azt, ami és aki a látókörükbe került.¹¹ A háború intézményesült erőszakához, a német megszálláshoz hozzáidomult társadalom újabb sokkal szembesült, azzal,

⁹ Bourdieu, Pierre: Államszemély. A bürokratikus mező eredete és struktúrája. In: Bourdieu *i. m.* 2002, [85–115] 108–109.

¹⁰ Trotha, Gerd: Forms of Martial Power: Total Wars, Wars of Pacification, and Raid. Some Observations on the Typology of Violence. In: *Dynamics of Violence. Processes of Escalation and De-Escalation in Violent Group Conflicts*. Eds. Elwert, Georg – Feuchtwang, Stephan – Neubert, Dieter. Berlin, Beihefte/Supplements to „SOCIOLOGICUS”, 1999, [35–60] 42.

¹¹ Lásd bővebben „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Szerk. L. Balogh Béni. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2015.

hogy a Vörös Hadsereg, a szovjet parancsnokság alatti Szövetséges Ellenőrző Bizottság kettős játékot űz velük.¹² Az idegen erők propagandájukban felszabadítást hirdetnek, miközben módszeresen kivonják a magyarországi emberi és anyagi erőforrásokat.¹³ Mindezzel egy időben a tulajdonviszonyokban is radikális változások történtek, amelyek szintén a rendszerváltozás, rendszerváltás hivatkozási és természetesen vitapontjait jelentették.

A másik, az értelmezésem alapjául szolgáló kifejezés a társadalomtörténeti esemény, amit három tényezőt sűrít: traumatikus, tömeges és hosszú távú hatása.¹⁴ A politikai diktatúrák világából származó történeti források feltárása és elemzése alapján sokunk tapasztalata lehet, hogy ezeket akkor tudjuk igazán hatékonyan felhasználni egy tudományos elemzésben, ha két dolgot szem előtt tartunk olvasás közben. Először is azt, ami hiányzik ezekből a hivatalos szövegekből. Másodszor pedig állandó „fordítási”, tömörítési, dekódolási műveletet kell végeznünk. Úgy látom, hogy ennek egyik egyszerűbb módja, kulcsa az, ha az írott és hallott hivatalos szövegekben a mondanivalót elsősorban a megfogalmazó gondolkodásmódjára, és nem a megcélzott tárgyra, embercsoportra vonatkoztatjuk.¹⁵

Magyarán ezek a megfogalmazások rendszerint inkább az illetők pozicionális helyzetéről, funkcionárius mivoltáról, szocializációjáról, iskolázottságáról, még inkább annak hiányáról szólnak. Ennek legnyilvánvalóbb történelmi példái a rezsim „ellenségeire” (a kulákoktól az egyházi személyekig) vonatkozó minősítések és leírások. A „varázsszavak” mágikus használata ezekben a szövegekben szinte mindig megelőzi a szemantikai funkciót.¹⁶

A fenti, elsősorban a hivatalos pártállami megnyilatkozások mögöttes struktúráinak elméleti, dekódolási lehetőségei után célszerű a mindennapok története és a tapasztalattörténet nézőpontjából is megvizsgálni a kérdéskört. A politikai hatalmat és az uralmat firtató kérdésekre adott válaszok sokszor azért tükröznek félreértést, mert ebben az esetben az ember csak az intézményekre, a hatalmi elitre és az ideológiára koncentrál, és kevésbé vesz tudomást a társadalmi reakciókról. Több hozadéka van ezzel szemben annak az eljárásnak, amely a politikai hatalmat/uralmat és a társadalmat nem pusztán ellentétként és nem egy rangsor elemeként fogja fel. Ebben a megközelítésben fontosabbak lesznek azok a formák és gyakorlatok, amelyekben a cselekvők,

.....
¹² Kárász Artúr, az MNB elnöke, parasztpárti politikus későbbi emigrációban írt megfogalmazása: „Az egyik oldalon az ország kíméletlen kifosztása, a másik oldalon folytonos szölamok az új, keleti barátságról.” Kárász Artúr: *80 év a Föld körül*. Budapest – Párizs, Bethlen Gábor Könyvkiadó – Irodalmi Újság, 1990, 80.

¹³ Borhi László: A kremli kalmárok. A magyarországi szovjet terjeszkedés okai. In: Uő: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968*. Budapest, Ister, 2000, 31.

¹⁴ Bővebben lásd Ö. Kovács i. m. 2012.

¹⁵ Szabó Márton: Az ellenség neve (Előszó). In: *Az ellenség neve*. Szerk. Szabó Márton. Budapest, Jósöveg, 1998, 10; Székér Nóra: A történelmi fogalmak és Mester Miklós életútja. *Magyar Szemle*, 27. 2018/7–8. 40–47.

¹⁶ Cassirer, Ernst: A modern politikai mítoszok technikája. In: *Politikai antropológia*. Szerk. Zentai Violetta. Budapest, Láthatatlan Kollégium, 1997, 41.

a társadalom tagjai tudomásul veszik saját valóságukat, azt, ahol és ahogyan viselkedniük kell.¹⁷ A mikrovilágok felé fordulással azt is el kell fogadnunk, hogy nem az ország, hanem annak különböző milióiban élt emberek történeteit elemezzük. Ez a megközelítésmód az államon belüli élet „értelmére” kérdez rá, amihez képest az emberek úgymond mérték magukat és életstratégiájukat.¹⁸ A kortársi cselekvéseket és történéseket ezekben a társadalmi erőterekben célszerű értelmezni.

Az utókor szemében fokozottan irracionális döntések és jelenségek leltárát csak akkor lehet életszerű közelségbe hozni, az adott térben és időben felhalmozott tapasztalat súlyát mérlegelni, ha egyfajta „laboratóriumként” tekintünk a második világháború utáni szovjetizálás, a diktatúra és a rendszerváltozás időszakára.¹⁹

VIDÉKTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK

A vidéktörténetben, azon belüli is a parasztság történetében kiemelten is fontos annak tisztázása, hogy a föld és a földpolitika miért olyan fontos történeti tényező.²⁰ A földpolitika elméletileg a földmérték, a földminőség és a földhasználat célirányos állami befolyásolása. A földet a mezőgazdaságban termelési célból használják, a föld az iparban telephelyet jelent, a tercier szektor számára pedig főként a lakáshelyzet alakulásában van nagy súlya. Továbbá a föld nyersanyagforrás, valamint környezeti szempontból is rendkívüli jelentőségű (pihenés, vízháztartás, klíma, a hulladék felvevőhelye) véges erőforrás.²¹

Ha mindezen tényezőket mérlegre tesszük, akkor elég világosan látszik, hogy a földhasználat különösen a 20. században miként válhatott a szűk források elosztásának az alapproblémájává.²² Érdeemes azt is megfontolni, hogy ideális

.....
¹⁷ „Az uralom társadalmilag teremtett – a társadalom és az egyének uralmilag formálják” – mondja Alf Lüdtke, akinek a fogalomhasználatához a fenti sorokban hozzáillesztettem a politikai hatalom kategóriáját. Lüdtke, Alf: *Die DDR als Geschichte. Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. 36B. 1998, [3–16] 3–4.

¹⁸ Lindenberger, Thomas: *Die Diktatur der Grenzen. In: Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Hrsg. Uő. Köln – Weimar – Wien, Böhlau, 1999, [13–44] 18.

¹⁹ Lampland, Martha: *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*. Chicago – London, The University of Chicago Press, 1995, 16–23.

²⁰ Ihrig Károly a következő választ adja: „A termőföldnek gazdasági szempontból fontos tulajdonságai: a) az elpusztíthatatlanság, b) a helyhez kötöttség és c) a korlátolt mennyiség.” Ihrig Károly: *Agrárgazdaságtan*. I. A közgazdaság szerkezete. II. A nemzetgazdaság. III. Termelési politika. IV. Agrárpolitika. Budapest, Gergely R. Könyvkereskedés, 1941, 131.

²¹ *Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft. Zugleich Neuauflage des Handwörterbuchs der Sozialwissenschaften*. Hrsg. Albers, Willi et al. Zweiter Band. Stuttgart – New York, Gustav Fischer, 1980, 47; Czettler Jenő: *Agrárpolitika*. III. Mezőgazdasági szociálpolitika. Budapest, Stephaneum, 1947, 43–51.

²² „[...] a föld, épen [sic!] korlátolt mennyiségénél fogva, mindig politikai hatalmat ad tulajdonosának, és pedig nagyobb, mint a tőke.” Ihrig i. m. 1941, 193; *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok*. Szerk. Kovács Imre. Budapest,

esetben a földpolitika és a gazdasági fejlődés milyen módon kapcsolódik össze. A sajátos tapasztalat az, hogy a mezőgazdasági föld és földtulajdon rendszert alárendeltje lett az éppen zajló strukturális változásoknak.²³

A földindulások, „földreformok” valódi jellegzetességeit azok társadalmi gyakorlata mutatja meg. Sajátos paradoxon jellemzi az ideologikus közelítésmódokat, a történetileg érthető elfogultságokat. Így például az 1945. évi „földreform” (valójában földelkobzás, földosztás) egyfajta „sikeres” tabusítás, sok évtizedes sikeres emlékezetpolitika hatásaként értelmezhető, hogy a kérdéskör forrásokon alapuló vizsgálata jellegzetes elutasítást is kiváltott.²⁴ Ez a jelenség is rávilágít arra, hogy a hivatalos, fősodorhoz tartozó narratívák képviselőinek álláspontja, sokszor tudattalan értelmezése sajátos személyes „bevésődéseket” tükröz. Az mindenesetre tanulságos, hogy a történettudomány miként került egyfajta „útfüggőségbe”.

Más részdiszciplínák szempontjait is érvényesítve, a politikai mítoszképzés részét képező „földreform” korabeli tartalmi jelentése nem felel meg egy reform kritériumainak. Egy valódi reform a hosszú távú gazdasági-társadalmi hatásokra figyelő és a jogi normákat biztosító intézményesültséget feltételez. Maga a kifejezés a radikális politikai célt, a gazdasági alapjától, az egzisztenciájától megfosztott, megroppantott korábbi elitek és az egyházak, valamint intézményrendszerük társadalmi kiiktatását leplezte.²⁵

A „polgári demokratikus földreformnak” általában két ismervét szokták megemlíteni. Az első, a polgári értékminta szerint a „munkaszervezet és a tulajdon elkülönülését a földhasználat és a földtulajdon alanyi egységének helyreállításával megszünteti úgy, hogy a földet – mint termelőeszközt – működő tulajdonként a termelőnek adja”. A második ismerv szerint hosszú távú agrár- és földpolitikát követnek, amely a tulajdonos megélhetését garantálja.²⁶ Ennek tükrében elmondható, hogy az 1945-ös földosztás során családi munkaerőn alapuló kisparaszti mezőgazdaságot hoztak létre úgy, hogy azt nem követte agrárreform.²⁷

A földkérdés az MKP számára nyilvánvalóan az egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb hatalmi kérdés volt, tehát olyan eszköz, amellyel radikális társadalmi-hatalmi átrendezést vihettek véghez. Olyan társadalomtörténeti

.....
Napvilág, 2002; Kovács Teréz: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. Budapest, L' Harmattan, 2010; Kovács Imre: *Földek és emberek. Földhasználat és földhasználati módok Magyarországon*. Budapest, MTA TTK – Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016.

²³ Czettler Jenő: *Agrárpolitika. I. Alapvetés*. Budapest, Stephaneum, 1946, 131–140.

²⁴ Lásd a *Rubicon* 2015. évi online vitarovatát.

²⁵ Ö. Kovács József: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In: *Váltóállás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Szerk. Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József. Budapest, MTA BTK – NEB, 2017, 19–65.

²⁶ Tanka Endre: *Föld és elsajátítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében*. Budapest, Agroinform, é. n., 148–149.

²⁷ Ihrig Károly – Nagypataki Béla: *A magyar mezőgazdaság és a békekötés*. Budapest, Mezőgazdaságpolitikai Intézet, 1946, 47–48.

eseményről van szó, amely a kommunista párt hatalombirtoklásának alapfeltétele volt hosszú ideig. A földreformrendelet kiadásának egyik oka az idegen, megszálló hadsereg politikai és hadvezetésének taktikai megfontolása volt.²⁸ A polgári kori jogértelmezések szerint, kárpótlás nélkül, „tilos erőhatalommal, jogtalan vagyonekbezés” ment végbe.²⁹ Ugyanakkor az ebből következő radikális változás, annak végrehajtása, társadalmi gyakorlata már más értelmezési lehetőséget és feladatot ad.³⁰ Maga a kampány, a földterületek felosztása a „helyi erők” bevonásával a modern diktatúrák propagandájára jellemző társadalmiasítás volt. A társadalmiasítás azt jelenti, hogy egy sajátos társadalmi részvételre buzdították, kényszerítették a társadalom tagjait, amely érintettség nagyban hozzájárult az öntabusítás növeléséhez.³¹

A törvények, rendeletek tartalma és a társadalmi gyakorlat együttesen lettek történelem- és társadalomformáló tényezők. A súlyos történelmi örökségből fakadó földéhség, a birtoklási vágy kielégítése, a bosszú jelentős történelem- és társadalomformáló tényezővé vált ekkor is. Nyilvánvaló tömeges jogtalanságok, traumák, újabb konfliktusok keletkeztek, így például megemlíthető a kollektív módon fasisztának minősített svábok kitelepítése, és a házból, ingatlanból való kibillentés újabb önkénnyel járó összevonása a földosztással, a „földreformrendelet” pontjainak negligálása, a különböző zsarolások.³² Mivel az említett történések a közvetlen testi cselekvéssel és a hétköznapi valósággal voltak összefüggésben, ezért azok jelentőségét a lokális életvilágokban kell értelmeznünk. A korábbi elitek földelkobzással együtt járó kiiktatását azzal is magyarázhatjuk, hogy a második világháború mint a világtörténelem legvéresebb konfliktusa után minden államban további, a már említett „mini-háborúk” zajlottak. A földelkobzás és földosztás a lokális társadalmakban az MKP-diktatúra alapjait teremtette meg. A patológikus szovjetizálás élcspataként viselkedő kommunisták pozíciószerezése és szerepvállalása, befolyása

.....
²⁸ Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasszüggöny mögött*. I. Budapest, Európa – História, 1990, 143–145; Hogy miért lett az eredeti törvénytervezetből végül Vorosilovék akarata alapján földreformrendelet, lásd Korom Mihály: Nagy Imre és az 1945-ös földreform koncepciójának, kormányrendeletének kidolgozása. *Múltunk. Politikátörténeti folyóirat*, 41. 1996/1. [99–128] 123–124.

²⁹ Beliznay Kinga – Horváth Attila – Zlinszky János: A magyar magánjog története. In: *Magyar jogtörténet*. Szerk. Mezey Barna. Budapest, Osiris, 1997, 197–198. A magántulajdon védelme az emberi társadalom kialakulása óta létezett: *Eigentum im internationalen Vergleich (18–20. Jahrhundert)*. Hrsg. Siegrist, Hannes – Sugarmann, David. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999.

³⁰ „Amikor tehát egy jelenség magyarázatához fogunk, külön kell feltárnunk a ható okot, amely kiváltotta, és a funkciót, amelyet betölt.” Durkheim, Émile: A szociológia módszertani szabályai. In: Uő: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978, 113–114.

³¹ Ö. Kovács i. m. 2012.

³² Gonda Gábor: *Kitaszítva. Kényszmigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott Dél- és Nyugat-dunántúli településeken 1944–1948*. Szerk. Bánkúti Gábor. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, *Seria Historiae Dioecesis Quinque ecclesiensis* XI., 2014, 43–49; Ö. Kovács i. m. 2017.

a társadalmi gyakorlatban hegemoniát jelentett már 1945-ben. A háború befejező szakaszában történt földelkobzások és helyi földosztások tapasztalattörténeti, a levéltári dokumentációt a mindennapi történetek perspektívájából elemző vizsgálataink szerint 1945 tekinthető a „fordulat évének”.³³

Alapvetően kortársi tapasztalattörténeti szempontból és az akkoriban hivatalosan csak szolgálati használatra szánt történeti források illusztratív válogatásával olyan jelenségekre és összefüggésekre lehet rámutatni, amelyek rendkívüli jelentőségük ellenére lényegében nem, vagy csak marginálisan jelennek meg a történeti ábrázolásokban. Az utóbbi években intézményesülő vidéktörténet önmagában is arra kényszeríti a kutatót és az olvasót, hogy az egyes részdiszciplínák határait átlépje. A mindenkori állami beavatkozás és annak hosszú távú vidéki hatásai összetettek, jól mérhetők, amelyek leírása és értelmezése egy szektorális látásmódban eleve torzító jellegű. Ennek egyik kiküszöbölési eljárása az lehet, hogy a különböző eredetű információkat tematikusan csoportosítjuk. Az előbbi kérdésekhez alapvetően társadalomtörténeti nézőpontból célszerű közelíteni, egyetértve azzal az értelmezéssel, hogy az adott társadalom (az emberi együttélési formák) alakítja a különböző egységeket, entitásokat, gazdasági vagy technikai meghatározottságokat.³⁴

A rendszerváltozás, a politikai értelemben felfogott rendszerváltás történetében kulcskérdés, hogy az egykori legnagyobb társadalmi tömböt képező történeti parasztsággal mi és hogyan történt.³⁵ Az állami erőszak révén 1961-ben befejezett kényszerkollektivizálás olyan társadalomtörténeti esemény, amely a későbbi évtizedek vidéki jelenségeinek értelmezéséhez is nagyon fontos. Az előbb említett három tényező (traumatikus, nagy társadalmi tömböt érint, hosszú távú hatás) közül éppen a harmadik az, aminek a történeti alapkutatása inkább csak a kezdeteknél tart. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az 1956 leverése utáni fősodró értelmezésekben olyan toposzok rögzültek, amelyek a „kádári modernizációt”, az agrártörténetet erősen leegyszerűsítő módon, elsősorban a liberalizálódás, a nyitás és sikertörténet nézőpontjából ábrázolják.³⁶

³³ Ö. Kovács József: 1948 a fordulat éve? 1945 értelmezése a társadalomtörténeti események tükrében. *Levéltári Közlemények*, 91. 2020. 41–55.

³⁴ Granasztói György: Ha nincs társadalomtörténet, miért van? *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 2001/5–6. (A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről). [192–203] 202.

³⁵ Legújabb összefoglalásra lásd *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Szerk. Galambos István – Horváth Gergely Krisztián. Budapest, MTA BTK – NEB, 2019.

³⁶ Varga, Zsuzsanna: *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country*. Lanham etc. Lexington Books, 2020. Lásd bővebben Csikós Gábor – Ö. Kovács József: Elbeszélés és történeti magyarázat. „Magyar agrárcsoda” és a források vétőjoga. *ArchívNET*, 21. 2021/4–5.; 22. 2022/1. <https://www.archivnet.hu/elbeszeles-es-torteneti-magyarázat-magyar-agrarsoda-es-a-forrasok-vetojoga>; <https://www.archivnet.hu/hozzaszolas-csikos-gabor-o-kovacs-jozsef-elbeszeles-es-torteneti-magyarázat-magyar-agrarsoda-es-a>; <https://www.archivnet.hu/a-szuksegszeruseg-elkerulhetetelen-parancsa-es-a-tortenetkutatás-valasz-honvari-janosnak> (Utolsó letöltés: 2022.03.31.).

KÉNYSZERKOLLEKTIVIZÁLÁS MINT TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ESEMÉNY

A Szovjetunióban az 1920–1930-as évektől a kommunista hatalom számára az egyéni parasztgazdaságok elemi akadályt jelentettek. A paraszti munkaerőre ugyanakkor nagyon is szükség volt az erőltetett iparosítási program végrehajtásához.³⁷ A kolhozokat a kommunista állam a tervgazdaság szempontjainak alárendelve a terror eszközeivel hozta létre. A Vörös Hadsereg által megszállt más országokhoz hasonlóan, hazánkban is a földek és az emberek „összegyűjtése”, „kollektívákba” kényszerítése a kommunista diktatúra legradikálisabb társadalmi operációja, ami a kollektív erőszak-alkalmazás, az 1956 és 1990 közötti időszak egyik legtömegesebb, ugyanakkor tabusított, negligált története volt. Ha az 1945 utáni állami identitástörési politika és a társadalmi ellenállás összefüggésében gondolkodunk, a széttöredező történeti parasztság volt az utolsó társadalmi tömb, amely 1958-ig zömében magántulajdonon alapuló létformákban próbált élni.³⁸

A kommunista modellben a parasztság mint meghódítandó egység, ellenség jelent meg. Az 1930-as évek szovjet plakátjain is jól láthatók a negatív képzettársításokat (például hullók, ördög) előhívó figurák: az önálló gazdák és az egyházak képviselői. Az egyéni parasztgazdaságok bizonyos mértékig és ideig gazdaságilag és társadalmilag az állami beavatkozástól függetlenek maradhattak. A központi hatalom szemében ők így a mindennapokban eleve ellenpolitikai bázist képeztek. Mindezt a tartózkodó, egyszerre alkalmazkodó és ellenálló magatartást az egyházközségek fizikai létükben, jelképeikkel is erősítették. A földosztást, a kényszerkollektivizálást nem csupán az előbb említettek miatt kell kiemelni a puszta agrártörténet világából, hanem azért is, mert maga a szocialista projekt és a társadalmi gyakorlat, továbbá a súlyos következmények is össztársadalmi hatásúvá tették. A kortársi perspektívák és tapasztalatok azért is fontosak, mert a diktatórikus rendszerek a kényszerű felejtés politikájával az emberek emlékezetének átstrukturálását célozták meg, nagyrészt „sikerrel”. Ezt a nézőpontot emellett azért is lényegesnek tartom, mert különösképpen a marxista-leninista program megvalósítására törekvők gondolkodásában és modernizációs programjaiban igen erős a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás. A kollektivizálásról sokaknak még ma is az az álláspontja, hogy a kitűzött iparosítási eredmények eléréséhez szükséges volt az egyéni parasztgazdaságok erőszakos felszámolása. Az ilyen típusú magyarázat azért is elfogadhatatlan, mert a szükségszerűség szempontjának hangsúlyozása alátámasztja a diktatúra létjogosultságát. Ahogy más történeti traumák, úgy a kollektivizálás esetében sem élhetünk ezzel a kifejezéssel.

³⁷ Baberowski, Jörg: *Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus*. München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2004; Applebaum, Anne: *Vörös éhínség. Sztálin háborúja Ukrajna ellen*. Budapest, Európa, 2020.

³⁸ Az alfejezet további részeire is lásd Ö. Kovács i. m. 2012; *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Szerk. Horváth Sándor – Ö. Kovács József. Budapest, MTA BTK TTI, 2015.

Ugyanakkor különösen a jelenkutatásra koncentráló múltértelmezésben meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot. Ezeknek a szinteknek az összemosása csökkenti a történeti ábrázolás hitelességét.

A politikai diktatúra társadalmiasítását, tehát a társadalom tagjainak sajátos részvételét igen fontosnak gondolom a történeti helyzetek értelmezésében. A kikényszerített társadalmi részvétel kimondva-kimondatlanul egy olyan kommunista pártprogram volt, ami ugyan az 1950-es évek elejének jelenségeitől valamelyest különbözött, de lényegében mégis ugyanazokat a célokat valósította meg az erőszakos kollektivizálás befejező, 1958 és 1961 közötti időszakában. Ekkorra már egy radikálisan átszabott és szétcsúszott társadalom képe rajzolódik ki.

A politikai mítoszok egyik-másik megtévesztő örökségére is utalni kell. A „szövetkezet” normál esetben a magántulajdont védte, a kommunista gyakorlatban pedig ezen fedőnév alatt felszámolták a magántulajdonú parasztgazdaságokat.³⁹

Az iparosítás és a kollektivizálás olyan, egymással szorosan összetartozó állami politika volt, amelyben döntő tényezőnek számított a városi népesség – „osztályalapon” nyugvó adózással történő – ellátása, és egyúttal a magántulajdon felszámolása az agrárvilágban is. A parasztság kulcsszereplő volt ebben az átalakításban, hiszen egyrészt az egyházak fő társadalmi bázisát képezte, s ezáltal politikai veszélyt jelentett, másrészt a termelési potenciálja (élelmiszer, ipari munka és tőke) nélkülözhetetlen volt. Az erőszakos kollektivizálás egy negatív irányú, a józan közgazdasági normákkal szembeni szabályt követett, hiszen az emberi munkaerő fejlesztése helyett annak gyengítését eredményezte. A belső kommunikációban többségében „gyengének” nevezett téeszvilág egy begyűjtési-újraelosztási rendszerben működött, amelyben az agrárpolitika a saját helyi erőforrásokra hatványozottan épített. Közép-kelet-európai áttekintésben látható, hogy a mezőgazdasági föld és földtulajdon rendszerint alárendeltje lett az éppen zajló strukturális változásoknak.⁴⁰

³⁹ Vö. Kurucz Mihály: Gondolattöredékek a magyar kollektivizálás főszereplőjéről: a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről mint az eredeti tőkefelhalmozás sajátos formájáról. In: *Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Szerk. Schlett András. Budapest, Szent István Társulat, 2012, 219–263.

⁴⁰ A romániai földviszonyokat elemző kutatók szerint a politikai és gazdasági elit számára a mezőgazdaság és egyáltalán a vidéki tér elsősorban a tőke kivonás egyik helyének, egy olyan szektornak és életvilágnak számított, amelyet először meg kell hódítani. Megállapításuk a magyar gyakorlatra is érvényes: maga a földnyilvántartás és minden ezzel járó előzetes felmérés és adminisztráció is kényelmetlennek számított, mintha a tulajdonjog adminisztrálása az állampolgárság érzését kölcsönöznék az érintett vidéken élőknek. Müller, Dietmar – Bojincă, Alina: Die juristische und geodätische Administration des Eigentums als Grund und Boden in Rumänien im 20. Jahrhundert. In: *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes*. Eds. Müller, Dietmar – Harre, Angela. Wien – Bozen – Innsbruck, Studien Verlag, 2010, [23–46] 39; Ö. Kovács József:

Az erőszakos kollektivizálás utáni kommunista, marxista (voltak, vannak, akik az utóbbit hangsúlyozzák) gazdaságszervezés és egyben – továbbra is vidék- és parasztellenes – társadalompolitika legfontosabb eszközét az ár- és adópolitika jelentette. Nem csupán a kortársak számára, hanem távoli perspektívából is az abszurdítások történetei ezek, amelyek életszerűen megmutatják azt, hogy miként lehetett a saját tulajdonától megfosztott és „közösbe” vitt földje után megmaradt agrártársadalmat ismét nyomás alatt tartani és a beígért fejlesztések helyett még hátrányosabb helyzetbe hozni.⁴¹

A hagyományos paraszti értékrendnek alapvető szempontja volt az egyensúlyra törekvés, az önkiszákmányolás lehetséges mellőzése.⁴² Az erőszakos kollektivizálás következtében az agrárvilágban maradtak szakítani kényszerültek ezzel a hagyománnyal is. Egyéni boldogulásuk alapját a háztáji, összességében már önkiszákmányoló munkavégzés jelentette.⁴³

A TÁRSADALOM FORMÁLÓDÁSA 1945 UTÁN

Ahogy már említettem, társadalmon emberi együttélési formákat, kiemelten is kommunikációs kapcsolatokat értek, amelyeknek része a gazdaság és a politika szférája is.⁴⁴ A társadalom formálódásának kérdését illetően az emberi együttélési formák a diktatúrában a következő tényezők összjátékaként alakultak.⁴⁵ Az első a francia forradalomból megörökölt bolsevik társadalomelképzelés, amely céljai megvalósításához elfogadhatónak, sőt szükségesnek tartotta az erőszakot. Azokat az intézkedéseket és folyamatokat foglalja magában, amelyek a gazdaságban (például a meghatározó termelőeszközök magántulajdonának kiiktatása, a központi irányítás), a politikában és a kultúrában hivatalosan egy társadalmi utópia megvalósítására irányultak. Második helyen az említett társadalomalkotó tényezők a hagyományos struktúrák megtartó erői lennének, amelyek például a családi kapcsolatokban,

.....
A téeszneurózisról. „Gyenge” téeszek és földüggyek a kollektivizált vidéki Magyarországon. In: *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Szerk. Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián. Budapest, BTK – NEB, 2020, 55–96.

⁴¹ Vági Gábor: *Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás – társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

⁴² Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi, 1997; Fél Edit – Hofer Tamás: *„Mi korrekt parasztok...” Hagyományos élet Átányon*. Budapest, Korall, 2010.

⁴³ Csikós Gábor kötetbeli tanulmányán túl lásd Uő: „Az Isten, az ÁVO vagy a Párt azt tesz velem, amit akar”. Modernizált vagy traumatizált vidék? In: *Lefojtva. Uralom, alávetettség és autonómia a pártállamban (1957–1980)*. Szerk. Horváth Gergely Krisztián – Csikós Gábor. Budapest, BTK – NEB, 2021, 339–360.

⁴⁴ Berger, Peter L. – Berger, Brigitte: *Sociology. A Biographical Approach*. New York – London, Basic Books, 1972, 3; Bangó i. m. 2012.

⁴⁵ Ö. Kovács i. m. 2012, 50–51. Alapvető az értelmezéshez: Fulbrook, Mary: *Anatomy of a dictatorship. Inside the GDR 1949–1989*. Oxford, Oxford University Press, 1995; *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Hrsg. Bessel, Richard – Jessen, Ralph. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.

a nemek szerinti munkamegosztásban, a perifériákon, a zárványtársadalmakban mutatkoztak meg, utóbbiak egyben – mint társadalmi korlátok – a politikai hatalom számára a legnagyobb kihívást is jelentették. A harmadik tényezőhöz az iparosodást, az erőltetett iparosítást, a technikai és technológiai változásokat lehet sorolni, amelyek sokak számára az úgynevezett tudományos szocializmus szükségszerűségi doktrínája szerint minden erőszakos beavatkozást és következményt elfogadhatóvá tettek. Végül a negyedik tényező az lenne, amit a történetkutató rendszerint csak érzékeltetni tud, megragadni azonban sokszor alig. Ehhez tartoznak a társadalmi cselekvések azon célszerű és nem tervezett struktúrái és folyamatai, és az azokkal összefüggő döntések, alkalmazkodó ellenállások, kollaborációk, tapasztalatok és mentalitások, amelyek a „társadalmi autonómia” bizonyos formáit képezték a diktatúrában. Ha egy történetkutatói nyelvre akarnánk mindezt lefordítani, akkor ez esetben a mindennapok története vagy tapasztalattörténet-vizsgálatai által föltárható jelenségekről és gyakorlatról van szó. A színlelt szocializmus azon „társadalmi kapcsolatai” ezek, amelyek révén az emberek a pártbürokrácia kisebb-nagyobb kudarcait kihasználva, a hiányok életvilágaiban, a hétköznapiakban kijátszották a hivatalos rendszert (lásd például: cserekereskedelem, üzemek, téeszek, brigádélet).

A színlelt szocializmus fogalma mellett azzal érvelek, hogy az államosítás végrehajtását önmagában nem tartom elegendő bizonyítéknak ahhoz, hogy az ezt követő időszakra vonatkozóan a „szocializmus”, „szocialista rendszer” fogalmakkal kielégítő módon magyarázhassuk a kortársi miliőket.⁴⁶ Bár elfogadom, hogy a kommunista program és gyakorlat még a saját céljai közé is illeszkedő emberi együttélési formákat is radikálisan szétbontott, mégsem gondolom, hogy a politikai diktatúra terrorja ellenére a társadalom „kihalt” volna. Első ránézésre ez a közelítés a totalitarizmuselméletek elutasítását sejteti.⁴⁷ Nem gondolom így, sőt azokat nagyon fontosnak tartom akár

.....
⁴⁶ Ebben az összefüggésben ismét lásd Szabó Márton „rendi szocializmusról” szóló, a további társadalomtörténeti kutatások szempontjából is fontos írását (Szabó i. m. 1991). A kérdéskörrel kapcsolatos publikációkra, a fentiek igazolására, a további értelmezésre lásd Mead, Margaret: *Soviet Attitudes Toward Authority. An Interdisciplinary Approach to Problems of Soviet Character*. London, Tavistock Publications, LTD, 1955, 100; Kemény István: A szocializmus a pazarlás rendszere. (Orosz István levélinterjúja). In: Kemény István: *Közelről s távolról*. Budapest, Gondolat, 1991, 85–95; Fitzpatrick, Sheila: Socialism and Communism. In: *The Columbia History of the 20th Century*. Ed. Bulliet, Richard W. New York, Columbia University Press, 1998, 205–228; Schoeck, Helmut: *Az irigység. A társadalom elmélete*. Budapest, Helikon, 2007, 349–351, 416–421; Ö. Kovács i. m. 2009, 483–491. A kérdés kapcsán utalni kell a „színlelt kapitalizmus” kifejezésre is, vö. ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc*, 1988/2–3. 321–355. A pseudokarizmatikus pártvezetésre és oligarchiára lásd Dessewffy Tibor: *Iskola a hegypáldán*. Budapest, Új Mandátum, 1999, 55–57; *Kommunista kiskirályok*. Szerk. Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba. Budapest, Libri, 2019.

⁴⁷ Tomka, Miklós: Die Kehrseite des Totalitarismus: der Diskussionsstand in Ungarn. In: „Totalitarismus” und „Politische Religionen”. *Konzepte des Diktaturvergleichs*. Hrsg. Maier, Hans. Paderborn etc., Schöningh, 1996, 93–104; Steinbach, Peter: Zur Wahrnehmung von Diktaturen im 20. Jahrhundert. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung*

a hagyományos társadalomtörténet szempontjából is, jóllehet, egy politikai társadalomtörténet mellett érvelek, ami legjobb eszköz a diktatúra anatómiájának megértéséhez: az állam- és erőszakszervezetet egy adott társadalmi közegben kezdetben radikális kisebbség(ek) irányították, és amely szférák elválaszthatatlanok egymástól egy életszerű, korabeli kontextusrendszerben. A „kisebbségek” kifejezést használom, amelyek ugyanakkor változó – központi, megyei, járási, városi, falusi – színtereken, módosuló összetételben és hatékonysággal, többes identitással működtek.

A jobbágyparaszti világból átöröklődött vidék- és parasztellenességnek, a vidéki tereket csak kiaknázható erőforrásnak tekintő állami beavatkozásnak egyik jellemzője, hogy lényegében nem vesz tudomást a helyi-regionális nézőpontokról.⁴⁸ A kommunista iparosítási politikáról és erőforrás-elosztási rendszerről szóló elemzések már hosszú ideje igazolják az előbbi állítást.⁴⁹

Ha ragaszkodunk a politikai szereplők nevéhez kötött korszakoláshoz, akkor sokban igazolható, hogy a Rákosi-korszak 1962-ig tartott, másrészt a Kádár-korszakhoz kapcsolt, előbb említett kölcsönös racionalizálás nem jelentette a diktatúra megszűnését, hanem sokkal inkább azt, hogy más módszerekhez folyamodtak.⁵⁰ Másrészt a társadalom tagjai, a túlélők és itthon maradtak is bőségesen megtanulták a néha tiltás, néha tűrés, néha támogatás határait. Kortársi tapasztalattörténeti perspektívából a „téeszellenes izgatás”, az egyházi perek 1960-as évekbeli, majd például az 1970-es években a téeszvezetők pereinek nyilvánvaló társadalomtörténeti, társadalomformáló jelentősége volt, ha a társadalomról mint kommunikációról, mint miliőkről gondolkodunk. További kérdés az anyagi gyarapodás és a „nagy vagyonok” keletkezése. A történeti összefüggéseket a rendies értékpreferenciákat tovább örökítő diktatúra, a rendi államszocializmus, a színlelt szocializmus, a rendszercső, rendszerváltozás, rendszerváltás történéseiben, a „mindennapi kárpótlás”, az oroszlántársaságok működési mintázata alapján értelmezném, itt is szem előtt tartva a hogyan kérdését. Aki tudta, az vitte. Ahogyan ezt Erdélyben a falusi

.....
Das Parlament. B51–52, 2002, 36–43; Majtényi György: *Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma*. Budapest, Libri, 2018, 52–86, 271; Delsol, Chantal: *A világ gyűlölete. Totalitarizmusok és posztmodern*. Budapest, Typotex, 2020, 149, 158; Boia, Lucian: *A román kommunizmus különös története (és szerencsétlen következményei)*. Cluj-Napoca, Koinónia, 2017, 11, 92–110, 172–177.

⁴⁸ Horváth Gergely Krisztián: A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez. In: *Az árnyékos oldalon. i. m.* 2020, 13–53.

⁴⁹ Miklóssy Endre: A magyar szocialista rendszer összeomlása. *Valóság*, 41. 1998/8. 8–28; Germuska Pál: *Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. A témánk szempontjából fontos regionalitás, természet- és társadalomföldrajz történeti kérdéseire lásd Beluszky Pál: Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900)–1948–1991. In: Beluszky Pál: *Végkiárúsítás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok*. Pécs, MTA RKK, 2002, 71–94; Györi Róbert – Míkle György: A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és Társadalom*, 31. 2017/3. 143–165.

⁵⁰ *Magyar dúlás. i. m.* 2019.

társadalomban megfogalmazták: a „levetköztetés” után jött a „mindennapi kárpótlás”, a sajátos kijátszási technikák rendszere.⁵¹ Ugyanakkor a döntéshozói körben, a nómenklátúra jelentős része oroszántársaságként működött. Továbbá valóban kialakult egy jelentős réteg, amelynek tagjai kvázi kapitalista keretek között gyarapodhattak. Mindezek a jelenségek a politikai diktatúrában, az államinak nevezett státuszfüggőségben értelmezhetők.⁵² A vagyonkérdéssel kapcsolatban általában is fontosnak gondolom a történeti összehasonlításban értelmezhető, magyar kérdésre adandó választ.

MIRŐL SZÓLNAK A „TITKOSÍTOTT” FORRÁSOK?

A különböző rész tudományok hazai és külföldi szakirodalmának főként politikatörténeti részében a sikertörténetek, a reformok között szerepel az „új gazdasági mechanizmus” és az annak részét képező „magyar agrármodell”.⁵³

⁵¹ Gagyi József: *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2018.

⁵² Gyarmati György: *A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal*. https://metszetek.unideb.hu/files/01_gyarmati_gyorgy_0.pdf (Utolsó letöltés: 2022.03.07.).

⁵³ Varga i. m. 2020. Historiográfiai ismertetésre itt nincs lehetőségem, azt azonban fontosnak tartom kiemelni, hogy az MSZMP hivatalos, főként közgazdászok által befolyásolt beszédmódja milyen markánsan megjelenik különböző szerzők „országértételeiben”. A szűk látókörű, empátia nélküli, történelmietlen gondolkodás illusztrációjának tekintem, hogy a közgazdászok 1988. évi vándorgyűlésén Csikós-Nagy Béla akadémikus még mindig a „kommunista párt vezető erejéről”, „tudományosan megalapozott tervről”, az 1967 és 1973 közötti időszokról mint az újkori magyar gazdaságtörténet aranykoráról beszélt, majd a következőképpen fogalmazta meg, mondjuk azt, hogy bizonyítás nélküli politikai véleményét: „A szocialista építésben eltelt évtizedeknek voltak jó és rossz évei. Közel fél évszázadra visszatekintve kétségtelenül 1949 és 1972 voltak a legjobb évek.” Csikós-Nagy Béla: A magyar gazdasági reform néhány tanulsága és kritikus pontok. *Közgazdasági Szemle*, 36. 1989/1. [1–8] 1–2. A történeti elemzésekre lásd Szakács Sándor: A reform kérdése. Meghatározottságok és adottságok a magyar mezőgazdaságban, 1968–1985. *Agrártörténeti Szemle*, 31. 1989/1–4. 56–117; Matolcsy György: Magyarország eladósítása. In: *Janus-arcú rendszerváltozás. Tanulmányok*. Szerk. Schmidt Mária – Tóth Gy. László. Budapest, Kairosz, 1998, 197–225; Honvári János: *XX. századi gazdaságtörténet*. Budapest, Aula, 2006; Tomka Béla: A „hatvanas évek” a magyar történelemben: összehasonlítások tanulságai. In: *A felhalmozás míve. i. m.* 2009, 552–560; Mong Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990*. Budapest, Libri, 2012; Mihályi Péter: *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013*. Budapest, Corvina, 2013; Borvendég Zsuzsanna: Az „impexek” kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében. Budapest, NEB, 2017; *Countryside and Communism in Eastern Europe. Perceptions, Attitudes, Propaganda*. Eds. Radu, Sorin – Budeancă, Cosmin. Wien, LIT, (Mainzer Beiträge zur Geschichte Osteuropas. Hrsg. Kusber, Jan. Band 8), 2016; Germuska, Pál: Attraction and Repulsion: Hungary and European integration. In: *European Socialist Regimes’ Fateful Engagement with the West. National Strategies in the Long 1970s*. Eds. Romano, Angelo – Romero, Federico. London – New York, Routledge, 2021, 50–77.

Ezen felfogás lényegében megfelel az 1990 előtti hivatalos beszédmódnak.⁵⁴ Nézőpontok, fogalmak, információk, kijelentések olyan keveredése figyelhető meg, amit csak új alap kutatások révén lehet a helyükön kezelni. Ha tanulmányozzuk az egyes részdiszciplínák megállapításait, többnyire azt látjuk, hogy önmaguk, az egyes szerzők gondolkodási horizontjánál találhatunk részgazságokat. Ám ezek az ábrázolások visszatérően szétesnek a kortársi, rendszerint figyelmen kívül hagyott tapasztalattörténetekben.

Előrebocsátom, hogy a reform kifejezést a 19. századi tényleges reformkor után foglaltak tartom. Hogy ezt a fogalmat emelték be 1945-ben is, amikor a „földreformra” hivatkozva a társadalmi gyakorlatban megtörtént a földelkobzás és földosztás, még inkább felerősíti a szómágia egyik fajtájának tekintett szovjetizált szóhasználat történeti értelmezésének szükségességét.⁵⁵ Levéltári forráselemzéseim alapján úgy látom, hogy a politikai nyelvhasználat „reform” és „új gazdasági mechanizmus” kifejezései nagyon lényeges kortársi összefüggéseket elfednek, miközben azok a mindennapokban hosszan tartóan formálták történelmünket.⁵⁶

A titkosítás önmagában is az egyik társadalomszervező tényező lett. Az is sajátosan jellemzi a lényegében támogatottság szintjére emelkedett „MSZMP-ideológiát”, a kényszerűen tudomásul vett tanulási folyamatot és gyakorlati politizálást, hogy az 1960-as évek második felétől számos helyen – a *Valóság* folyóirattól kezdve a (film)szociográfiáig és a *Lúdas Matyi*-karikatúrákig – a „titkok” követhetők voltak. A modern politikai diktatúrák reprezentánsai a tömeges nyílt erőszak (hiszen 1956 leverése és a kényszerkollektivizálás után erre már nem volt „szükség”) elmúlta után módszerváltásra kényszerülve mindinkább az állami szabályozás eszközeivel éltek. A társadalom tagjait még inkább megszóltották, bevonták, amely hatalomtechnikai megoldásokkal a mindenkorai politikai intézkedések társadalmi korlátainak leküzdését és résztvevővé tételét célozták meg. Másrészt ekkorra már a társadalom tagjai is többségében tudomásul vették a politikai diktatúrán belüli új játékszabályokat.⁵⁷

Ha azt a kérdést tesszük föl, hogy a legfőbb döntéshozói körben tisztában voltak-e a célokkal, akkor egyrészt azok ellentmondásosak és kaotikusak voltak, másrészt azokban a valódi történések és előremenekülési törekvések leplezési szándékát is láthatjuk.⁵⁸ A modern zsarnokságok történetében nem meglepő,

⁵⁴ A propagandára lásd Pap Milán: „Jobb, mint remélték, de...” Az 1968-as gazdasági reform és politikai propagandája a Népszabadságban. *Médiakutató*, 20. 2019/1. 25–38.

⁵⁵ Ö. Kovács i. m. 2017.

⁵⁶ Üzemtörténeti tekintetben is lásd Schlett András: *Sziget a szárazföldön. A Bábólnai Állami Gazdaság története 1960 és 1990 között*. Budapest, Szent István Társulat, 2007.

⁵⁷ Ö. Kovács i. m. 2012; Ö. Kovács i. m. 2020.

⁵⁸ Mondhatnánk, hogy a politika nyelve már csak ilyen. Vö. például Edelman, Murray: Politikai ellenségek képek konstruálása. In: *Az ellenség neve*. i. m. 88–123. Érdemes még Nyers megfogalmazását idézni: „Nem arról van szó, hogy valamiféle szűkkörű »agytröszt« elméletileg kidolgozott egy rendszert és azt ajánlaná most elfogadásra. A reform kidolgozásában szerepe volt a tudománynak, az elvont gondolkodásnak is, de még nagyobb szerepet játszott a gyakorlatiasság. Mint marxisták, akik a történelmi materializmus elveit valljuk,

hogy folyamatosan törekednek a hamis tudat kialakítására. Infantilizálnak, miközben lelkesedést várnak el a társadalom tagjaitól.⁵⁹ Mit kellett leplezniük? Például azt, hogy a népesség (hozzátartozókkal együtt számított) felét alkotó történeti parasztság felszámolása még inkább felszínre hozta a szocialista projekt káros következményeit.

A KÉNYSZERKOLLEKTIVIZÁLÁS UTÁN

Hogy konkrétabban értelmezhetővé váljanak a kényszerkollektivizálás utáni vidéki tablóképek, tézisszerűen össze kell foglalnunk az előzményeket és a „szocializmus alapjai” téeszéletvilágra vonatkozó jellegzetességeit.⁶⁰

- Az 1958 és 1961 között végrehajtott utolsó kollektivizálási kampányban pszichikai nyomásgyakorlással, adminisztratív eszközökkel és kínzással kényszerítették a parasztságot hagyományos életmódja feladására.

- A „termelőnek” és „szövetkezetnek” mondott nagyüzemi keretek, a szűk keresztmetszetek közé elsősorban a középkorúak és idősek kerültek.

- A kényszerkollektivizálás tömegessége és kampányszerű időhöz kötöttsége is eredményezte azt, hogy termőhelyek adottságait figyelmen kívül hagyott, lényegében csak papíron regisztrált kvázitéeszek, kényszerszövetkezetek tömege jött létre.⁶¹ Ezeket a későbbi években is a legkülönbözőbb („gyenge”, „kedvezőtlen adottságú”, „támogatásra szoruló” stb.) eufemizáló kifejezésekkel illették. Járásonként változó mértékben, az egyharmadnyi aránytól a kétharmadig terjedően szerepeltek a különböző, hivatali használatra szánt statisztikákban.

- Az időseket jellemzően több szempontból is a feleslegesség érzése töltötte el. Valójában csak a földjük kellett, jelenlétük a téesz számára terhes volt. (Főként csökkenő munkaerejük, a személyek után elvileg és gyakorlatban fizetendő járulékok miatt.)

- Kultúra és főként presztízs szerint szegregált falusi rétegek torlódtak össze a téesz konfliktusos életvilágaiban.

- A téeszvezetők nagy részének alkalmatlansága, erőszakos viselkedése; sűrű személycserék.

- A gazdálkodás szervezetlensége; az állatsűrűség növekedését nem követte a takarmánytermesztés; állatpusztulások.

.....
egyébként is tudjuk, hogy a tudósok, a szakértők legfőbb érdeme mindig az lehet, ha felismerik a történelmi fejlődést, a néptömegek törekvéseit és reálisan, előremutatónan kifejezik azt. [...] Nem kísérletezésről van tehát szó, amit társadalmi méretekben folytatnánk, hanem arról, hogy felismerni véljük a történelmi szükségszerűt és azt javasoljuk megvalósítani.” MSZMP KB-ülés jegyzőkönyve, 1966. május 25–26–27. (25.) 80–81. ő. e. 9. l. MNL OL M-KS 288-4. MSZMP KB-ülés jegyzőkönyve, 1966. május 25–26–27. (25.) 80–81. ő. e. 9. l.

⁵⁹ Ennek részletes kifejtésére lásd Ö. Kovács i. m. 2012.

⁶⁰ Ö. Kovács i. m. 2012; Ö. Kovács József: *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról*. Budapest, Balassi, 2015; Ö. Kovács i. m. 2020.

⁶¹ Ha téeszt írok, akkor a kortársi kifejezésen végig kényszerszövetkezet jelentést értek.

- A gépesítés elmaradása, problémái. Ezzel párhuzamosan a gazdástást, a presztízt is szimbolizáló lóállomány kiiktatása tömeges méretűvé vált. A lóadóztatás kriminalizálása.

- A pénz- és természetbeni fizetések anomáliái: maradékelv (először az állami beszolgáltatást kellett szem előtt tartani), alacsony munkaegység, a legkisebb átlagkeresetek a mezőgazdaságban voltak.

- A kollektivizálás a földtulajdonviszonyokat szétzilálta, sok tekintetben tisztázatlanok maradtak a bérbe vett földek és haszonbérleti ügyei.

- Visszatérő konfliktusokat képezett a háztáji területek nagysága, téesztagok közötti különbözősége.

- Kettős munkamorál. A munka szempontjából különösen meghatározó volt a „téeszmunka” és az otthoni, a háztáji munkavégzés intenzitása és minősége közötti különbség.

- A folytonos téeszgyesítések valójában a válságjelenségek, másrészt a mérethatékonyság mindenhatóságába vetett megrendíthetetlen elgondolás következményeinek leplezése.

- Különösen a mezőgazdasági csúcsidőszak alatti iskolai diákmunka kampányai, még konkrétabban a „szocialista” keretek közötti nagyüzemi ingyenes gyermekmunka szintén a kolhozválság egyik jele.

- A fiatalok jelentős része inkább menekül: tanul, iparba, városba megy.

- A társadalombiztosítás, a nyugdíjügyek anomáliái.

- Csalások, lopások, alkoholizálás kiugró növekedése.

- Tilos volt a dolgok megnevezése, a „téeszhibák” megemlítése.

- Az érzelmi ellenállás kulturális, vallási értelemben is megmutatkozott.

A fenti, még folytatható problémásort is illusztrálja az, hogy európai összehasonlításban 1962 és 1965 között Magyarországon volt a születésszámot kifejező legalacsonyabb a termelékenységi mutató.⁶²

AZ IPARSZERŰ MEZŐGAZDASÁG HATÁSAI

Magyarországon 1945 és 2000 között a legszennyezőbb ágazatok közé a nehéz- és vegyipar, a mezőgazdaság, a közlekedés és az infrastruktúra tartozott. A környezet az 1940-es években még kevésbé sérült. Az ország az 1980-as évtizedben közepesen szennyezett lett. Ekkorra már olyan súlyosan degradált ipari régiók és rurális térségek alakultak ki, ahol például a vízádó réteg elnitratósodott. A fokozottan iparszerűvé váló mezőgazdaságról összességében elmondható, hogy 1965–1975 között jóformán berobbant Magyarország fő környezetszennyezői közé.⁶³

⁶² Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, Osiris, 2009, 58, 109–111, 179–194.

⁶³ Fodor István: *Környezetvédelem és regionalitás Magyarországon*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 2001, 63–73; Urbán László: *A magyar mezőgazdaság műszaki-technikai*

Az úgynevezett új gazdasági mechanizmus kezdetén úgy tapasztalták, hogy a meliorációs munkák tájegységi és ágazati sorrendjét nem alakították ki. A beruházásra az üzemek azért is képtelenek voltak, mert a saját erőnek tekintett pénzügyi forrásuk hiányzott. Továbbá a meliorációs munkálatokra főként a rossz termelői adottságú térszerek kényszerültek volna. Ezeken a helyeken „[n]em jelölték ki jelentőségének megfelelően a melioráció helyét és szerepét az új gazdaságirányítási rendszerben.”⁶⁴ A rendszerszintű feszültséget, a helyzetet általában szemléltette, hogy 1964–1965-ben „elsősorban a kiemelt területeken a meliorációs munkák végrehajtására csupán az anyagi fedezet volt biztosítva, azonban a tervek hiánya, illetőleg kivitelezői kapacitás elégtelenség következtében az anyagi fedezet túlnyomó része nem volt felhasználva”. Néhány év múlva, 1969-ben a jelenségnek a fordítottját tapasztalták: léteztek tervek, pénzforrás azonban már nem. Hiányolták az olcsóbb, gazdaságosabb megoldásokat is, így például (részben az egykori foggazdálkodásra emlékeztetően) holtmedreket, terméketlen, mély fekvésű területek víztározókká alakítását.⁶⁵

A kemizálás és a melioráció terhe, „ördögszekere”⁶⁶ az egyik buktatója volt a szocialista agrárprogramnak. Az erőforrások csökkentek, miközben 1982-ben a térségi üzemek költségének többségét (62%) kellett volna központi keretből biztosítani. A gyakorlati eljárások során számos, az eredeti hivatalos tervtől eltérő formát találtak a tizenhárom megyére kiterjedő vizsgálat során. A tervezés és a kivitelezés rossz minősége miatt négy-szer bírósági eljárást indítottak, kilenc esetben az állami támogatást kellett visszafizetni. További huszonöt ügyben a karbantartás elmulasztása miatt szabálysértési eljárást indítottak.⁶⁷

A mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter 1945-től 1980-ig a művelésből kivont terület nagyságát 871 ezer hektárban határozta meg. A területcsökkenés mellett az „ipari eredetű tápanyagok és egyéb tényezők hatására” a termés-átlagok emelkedtek. A termésátlagok a minisztériumi vélemény szerint így is elmaradtak a lehetségestől, amelynek okát a melioráció lassú ütemében jelölte meg. Szerinte az 1976-ban kiépült talajvizsgálati rendszer alkalmas volt az észszerű tápanyag-gazdálkodás megvalósításra. Ugyanakkor a talajerővel összefüggő üzemi tevékenység elmaradt a kívánatostól, így például nem volt meg az összhang a műtrágya ára és minősége között. Továbbra is problematikusnak tartották a tárolást és a kijuttatást a földre. Még mindig a jövőbeli

.....
fejlődésének környezeti hatásai 1950–1980. In: *A magyar környezetgazdálkodás története*. Szerk. Ligetvári Ferenc. Gödöllő, SZIE, 2006, 65–79.

⁶⁴ A földhasznosítás, vízrendezés és talajvédelem főbb kérdései, 1969. MNL OL XVII-2-a. 645. dob. T.157. 21–22.

⁶⁵ Uo. 42.

⁶⁶ A kifejezéssel utalnék Miklóssy Endrének a tervgazdálkodási rendszer egészére értett szóhasználatára. Miklóssy *i. m.* 1998.

⁶⁷ Növényvédelmi és Agrokémiai Főosztály jelentése az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottságának a termőföld védelméről és a talajok termékenységéről. 1982. augusztus 9. MNL OL XIX-K-9-b-k. Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal. 631. dob. 513. tétel. 13.551/1982. 4.

feladatokhoz tartozott a mész- és mikroelem-trágyázás és a talajfizikai vizsgálati hálózat kiépítése. Hasonlóképpen a szerves trágyázás alacsony mértékét és a „környezetvédelmi gondot okozó hígtrágya hasznosítását” is kifogásolták.⁶⁸ Összességében az ország termőterületének több mint 60%-án a talajtermékenységet csökkentő tényezők megszüntetését, mérséklését a meliorációtól várták.⁶⁹ Az arányszám és az ekkor már nyilvánvalóan retorikai elemnek számító „várakozás” ismét beszédes bizonyíték az agrárvilág napi szintű vergődésére, az életszerű történésekre.

A további fejlesztési tervek (növény- és talajfizikai laborok hálózata, mész- és mikroelem-trágyázás, szaktanácsadói rendszer, a műtrágyabeszerzési árarányok alakítása stb.) mind arra utaltak, hogy a kényszerkollektivizálás után húsz évvel a kortársak szinte még mindig ugyanazzal az adott körülmények között megoldhatatlan problémahalmazzal szembesültek. Válaszaik ugyanannak a gondolati struktúrának az alapján fogalmazódhattak meg, így a gyakorlati megvalósítás ezen keretek között maradt. A tervgazdasági buborékból nehéz volt kilátni. A tervgazdálkodás szómágiája mögött a valóságban még ekkor is ott tartottak, hogy a „termőföld hatékonyabb védelme érdekében” a megyék többségében a földhasznosítási és földvédelmi tervek továbbra is hiányoztak.⁷⁰

A miniszter meghatározó tényezőként a „gyenge adottságú üzemek krónikus tökehiányát”, a „műtrágya ára és használati értéke közötti ellentmondást”, a „tárolási és kijuttatási technológia elmaradottságát” emelte ki. A megoldatlan problémák felsorolása között visszatérően szerepelt a környezeti károkat okozó hígtrágya-kezelés, a „technológiai fegyelem megsértése (egyenetlen szórás, rossz minőségű bemunkálás, táblaszélek túlادagolása vagy kihagyása, stb.)”. A több évtizedes gyakorlatról sokatmondó summázásban az „uralkodó mennyiségi teljesítményszemlélet és érdekeltség” minőségi szempontokkal való kiegészítését tartotta fontosnak.⁷¹

A meliorációt illetően az „ország termőterületének több mint 60%-án kialakult termelést gátló, talajtermékenységet csökkentő tényezők”, illetve negatív hatásuk kiiktatását tűzte ki célként. Váncsa Jenő 1981. évi megfogalmazása a több évtizedes szocialista projekt „progresszív pazarlásának” rendszerspecifikusságát világítja meg, ami minden történetkutatói értékelés egyik meghatározó szempontja lehet. A problémahalmaz kiiktatására becsült húsz év végképp a távoli, valójában elérhetetlen jövő képét mutatta. Valódi tendenciákat említett meg, amelyek az eddig feltárt és tanulmányunkba beemelt kortársi tapasztalatokkal, beszámolókkal szerves összefüggésben vannak.

⁶⁸ Közismerten a nagyüzemekben már nem tettek szalmát a disznók alá. Alóluk a trágyát vízsugárral mosták ki. Egrészt így a hasznos tápanyag elveszett, másrészt kezelhetetlen mennyiségű talajvízszennyező hulladék keletkezett.

⁶⁹ Váncsa Jenő miniszter (MÉM) előterjesztése a termőföld termékenységeinek növeléséről a Gazdasági Bizottság részére, 1981. november. MNL OL XIX-K-9-b-k. 631. dob. 513. tétel. 13.551/1982. 46.896. sz. ir. 1–2.

⁷⁰ Uo. 5–7.

⁷¹ Uo. 5.

Az 1987. évi dél- és nyugat-dunántúli vizsgálat szerint a megelőző évtizedekben a kilúgozott talajok egyre nagyobb mértékben savanyodtak.⁷² A minisztériumi főosztályvezető és a vezető népiellenőr záróösszegzésükben megállapították, hogy a gazdaságok működését és talajművelési formáit az „állami támogatás léte” határozta meg. Egyrészt az üzemeket tették felelőssé, hogy nem éltek a lehetőségekkel, másrészt a „támogatási rendszerünk nem a talaj termékenységének fenntartására, javítására irányuló tevékenység eredményességét ismeri el, hanem attól függetlenül, az ahhoz felhasznált anyagokhoz ad ártámogatást.”⁷³

RENDSZERVÁLSÁG

Ha a hagyományos, kényszerkollektivizálás előtti paraszti világ „törvényeire” (föld, munka, függetlenség) tekintünk, akkor abból először a földet államosították. Papíron 1967-ig meghagyták az egykori tulajdonosok nevén, akiknek nem volt valódi rendelkezési joguk. Az 1967. évi földtörvénnyel, amely a rezsim 1949. évi úgynevezett alkotmányával is ellentmondásban volt, létrehozták a „szövetkezeti tulajdont”.⁷⁴ Mindez majd a rendszerváltozás ideje alatt, egészen konkrétan a kárpótlási ügyekben nyerte el újabb történelemformáló jelentőségét. Az egykori parasztlét második tényezője, a munka világa is radikálisan átalakult a kollektíva világában, amit úgy illusztrálnék, hogy a mindennapokban a „láthatatlan kezek” „titkos kárpótlása”⁷⁵ (azaz a közösből való szerzés) mellett megfigyelhető volt az egykori harmadik „törvényt” képező függetlenségi törekvés is. Ennek színtere rendkívül beszűkült a zártkertekre és a háztájira.

Ez utóbbi, önálló kifejtést igénylő kérdéskörre vonatkozóan ismét egy átányi mondást érdemes idézni: „De hiába eszünk, ha nincs pihenés.”⁷⁶ A kádári modernizációs és agrársikereket képviselők szövegeiben is megjelenik, hogy ehhez társult a társadalmi önkizsákmányolás. Azt azonban elfelejtik hangsúlyozni, hogy az is az egykori paraszti identitás része volt, hogy az erejüket beosztották. Hogy megértsük a törést, elég kézbe venni Fél Edit és Hofer Tamás *Arányok és mértékek* című művét. Később ahhoz képest beszélhetünk aránytalanságokról

.....
⁷² „10 év alatt Zala megyében a talajok kémhatása 0,5 pH-val, Somogyban 0,7 pH-val toló-
dott az erősen savas felé. A babócsai termelőszövetkezetben például a talajok pH értéke
4,5-ről 3,8-ra csökkent, amely már a növénytermelés feltételének alsó határához köze-
lítő kémhatás.” A KNEB Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Főosztályának jelentése a talaj
termőképességének vizsgálatáról, 1987. november 23. MNL OL XVII-2-a. KNEB T.191. V-38-
6/1987. 1672. dob. 5.

⁷³ Uo. 7.

⁷⁴ Tanka Endre: A föld miért nem azé, aki megműveli? In: *A magyar föld sorsa. Andrásfalvy Bertalan, Ángyán József, Márai Géza, Molnár Géza, Tanka Endre írásai földviszonyaink múlt-
járól és jelenéről a jövőnek.* Szerk. Uő. Budapest, AGROINFORM, 2014, 37–99.

⁷⁵ A jelenség székelgyföldi leírása: Oláh Sándor: *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom
viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989.* Csíkszereda, Pro-Print, 2008; Gagy i. m. 2018.

⁷⁶ Fél – Hofer i. m. 1997, 161.

és mértéktelenségről. Ha ugyanezt a problematikát egy neves kortárs, végül sikeresen emigráló szociológus megállapítása alapján akarjuk megragadni: a szocializmus az emberrel, tőkével, munkával történt pazarlás rendszere.⁷⁷ Az agrárvilágban a kényszerkollektivizálástól létező gyakorlat volt az a fajta élet-színvonalat növelő önkiszákmányolás, amely az iparban elsősorban az 1980-as évek vállalkozási formáiban jelent meg.

Az itthoni és külföldi gazdaságtörténeti művek megállapításaival szemben az „új gazdasági mechanizmust” a döntéshozatali belső információk szerint már jóval az 1973. évi árrobbanás vagy éppen a politikatörténetben felbukkanó, MSZMP-n belüli ellenpolitizálás előtt is alapvető strukturális feszültségek jellemezték. Kornai János említett művének egyik lényeges üzenete a „reform” megvalósíthatatlan voltára utal, hiszen az a „rendszer” végét jelentette volna.

Az „új gazdasági mechanizmus” igazolhatóan értelmezhető úgy is, mint a „szocializmus alapjainak lerakásával” kialakított rendszer kényszerű engedményekkel társított csődeljárási kísérlete.⁷⁸ Szűk értelemben megragadhatók azok a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos elemek, amelyek a tervgazdálkodást és a piaci szempontokat az adott miliőben életszerűen jellemezték és alakították a társadalmi részvételt. Ugyanakkor a fogalmat arra nem tartom megfelelőnek, hogy ezzel a rendszer „sikereit” jellemezzük. Kiknek volt ez rövid és hosszú távon siker? Ennek mi volt a társadalmi és környezeti ára? A társadalmi hatások, ha úgy tetszik, a „társadalmi mechanizmus” szempontjai ekkor is háttérben maradtak.

A szocialistának nevezett elméleti elgondolásokban és programokban – ellentétben a matematikával – a használt fogalmi kategóriák ellentmondásosak. A doktrínából, a „pártosságból” fakadóan hiányzik belőlük a tudományos alkotás alapvető ismertetőjegye, az igazságra való törekvés kérelhetetlensége. Így például radikális tulajdonközösséget hirdetve valójában állami monopóliumot teremtettek. Történeti forrásaink szövegét tekintve is mindenképpen hangsúlyoznunk kell azt, hogy a szocializmus nem csupán társadalmi és gazdasági rend, hanem világnézet, amely a mindennapi élet alapvető elemeit kizárja, pontosabban igyekszik kizárni.⁷⁹ Hosszas idézeteink belső feszültsége ebből is fakad.

A kommunista rezsimek többsíkú krízise az 1970-es évektől egyre nyilvánvalóbb volt.⁸⁰ Példákat említve, a központi tervgazdasági mutatók rendkívül

⁷⁷ Kemény i. m. 1991.

⁷⁸ A kérdéskör elméleti kérdéseit illetően Edelman szerint „a politika az anyagi előnyök, a státusz és a morális kérdések miatt kialakuló konfliktusok terepe”. Edelman i. m. 1998, 88. Klasszikus értelemben a szocialista rendszerben vállalatok nem mehettek csődbe, hiszen állami tulajdonban voltak. A csőd önmagában a rendszer instabil helyzetére utal. Tágabb, kelet-európai gazdasági összefüggésekre lásd Bekker Zsuzsa: *Rendszerválság. Alkalmazkodási folyamatok a kelet-európai országokban 1970 és 1990 között*. Budapest, Aula, 1995.

⁷⁹ Safarevics, Igor R.: *A szocializmus mint világtörténelmi jelenség. Két út egy szakadékba*. Budapest, Kairosz, 2002, 8, 264–288, 313.

⁸⁰ Schlett András: Zöld forradalom a szürke zónában. A taylorista mezőgazdaság útvesztői Magyarországon. *Közép-Európai Közlemények*, 5. 2012/18–19. 209–224; Schlett András:

csalókák voltak, hiszen az elhúzódó agóniát külföldi hitelből leplezték. További tipikus jelenségek a következők voltak: az állami vállalatok „versenyének”, veszteségeinek „dotációjá”; az emberi és természeti erőforrások pazarló kiaknázása; a teljes foglalkoztatási doktrínából fakadó alacsony hatékonyság („ti fizetgettek, mi dolgoztatunk”); alacsony fokú innováció; hadi kiadások nagysága; a KGST mint a globális és politikai céloknak alárendelt szerveződés; a csatlós államok válságát jól érzékelteti az élelmiszerjegyek 1976. évi lengyelországi ismételt bevezetése, vagy a magyar változatban is megjelent viccelődés az 1980-as évekbeli lengyel kabaré világából: „vezessétek be a mi gazdasági modellünket a Szaharában, és egy hét múlva homokhiány fog fellépni”. A kommunista rezsimek krízisének életszerű társadalmi mutatóit jelentették a deviáns viselkedésformák. A szovjet tömb országaiban különböző mértékben megnőtt az alkoholista magas aránya, a válási statisztikák drámai adatai, a környezetrombolás; az ideológiai vereséget jelentő reálkereset-csökkenés más európai országokhoz képest.⁸¹

Társadalomtörténeti szempontból rendkívül fontos, hogy az 1970–1980-as években folyó devianciakutatások nagy fokú elidegenedéssel, érték- és normazavarral magyarázták a kiugróan rossz alkoholizmus-, öngyilkosság- és neurozisz adatokat Magyarországon. Juhász Pál, Andorka Rudolf, Losonczi Ágnes és mások kutatásai különösen a falvak lakóiban jelölték ki azt a társadalmi csoportot, amely körében a legnagyobb megterheléssel járt a „szocialista átalakulás”. Az úgynevezett társadalmi beilleszkedési zavarok kutatásának egyik első helyzetjelentése is kimutatta, hogy az öngyilkosok és alkoholisták aránya a mezőgazdasági munkások és a „szövetkezeti parasztság” körében volt a legmagasabb. A kortárs szociográfiák töredékes közlései mellett az újabb kutatások már az egyéni életutakban is azonosították a vidék átalakítását kísérő töréspontokat. A hetvenes években végzett időmérleg-kutatások eredményei szerint a mezőgazdaságból élőknek az átlagnál napi két órával volt több a kötött idejük: ennyivel dolgoztak többet a háztájiban, s maradt ennyivel kevesebb szabadidejük.⁸²

.....
Élelmezésbiztonság vagy új bekerítési mozgalom. Zöld forradalmak fényben és árnyékban. In: *Fejezetek egy sorskönyvből. I. Trianontól a rendszerváltásig*. Szerk. Szegő Szilvia – Németh István. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 2020, 162–173.

⁸¹ Burakowski, Adam – Gubrynowicz, Aleksander – Ukielski, Paweł: Bevezetés. In: 1989. *A kommunista diktatúra végnapjai Közép- és Kelet-Európában*. Szerk. Uők. Budapest, Rézbong – Aeramentum, 2014, 17–32.

⁸² Juhász Pál: A neurosis morbiditásának alakulása egy magyar faluban, lakói gazdasági megerősödésének és az urbanizáció kezdetének fázisában (1960–1971). *Ideggyógyászati Szemle*, 1973/1. 14–26; Losonczi Ágnes: Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít... Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989; Pataki Ferenc – Andorka Rudolf: *A társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon I. Helyzetelemzés és javaslatok*. Budapest, Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság, 1984; Andorka Rudolf: A magyarországi és finnországi hosszú távú társadalmi fejlődés a társadalmi jelzőszámok idősorai alapján. *Szociológiai Szemle*, 1991/1. 35–58; Balogh Balázs: Egy férfigeneráció sorsa Tápon a tévesztéstől napjainkig. In: *Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve*. XXVI. Szerk. Berta Péter. Budapest, MTA Néprajzi

Meg kell jegyezni, hogy az egyéni és társadalmi önkizsákmányolás nem volt jellemzője a hagyományos paraszti értékrendnek.

Az egész világon, ahol a kommunista pártok jutottak hatalomra, ott az ismert módon alakították ki a hasonló gazdasági intézményeket.⁸³ Ha például az 1960–1980-as évek MSZMP KB-jegyzőkönyveibe beletekintünk, világosan látszanak a radikális társadalomátalakítás előzményei, okai és következményei, amelyeket a nyugati szakirodalomban is munkaerő-átcsoportosításként fogalmaztak meg.⁸⁴

Ha a nyugati agrárgazdasági összefoglalókat vesszük alapul, elmondható, hogy az 1950-es évek fejlesztő közgazdászai a mezőgazdaságot nem tartották a nemzetgazdaság fontos tényezőjének. A mezőgazdaságra mint egy „fekete dobozra”⁸⁵ tekintettek, amelyből embert, élelmet és tőkét nyernek.⁸⁶ Mindez a hozzáállás a szovjet tömbön belüli országokban még inkább így volt. Ugyanakkor nyugaton az 1960-as évek közepétől elméleti munkákban és a gyakorlatban a szovjet tömb országaihoz képest előtérbe helyezték az investálást, a kutatás és az emberi erőforrás fontosságát, majd még később a zöld forradalmat és függőségi perspektívákat, az integrált vidékfejlesztési, mikroökonómiai és környezeti fenntarthatósági összefüggéseket.⁸⁷

A szocialista rendszeren belül a döntéshozatalban legalább két alapvető probléma volt. Az egyik a magántulajdon döntő részének felszámolásából fakadó ösztönzés hiánya, a másik pedig a megfelelő minőségű és mennyiségű információk hiányából fakadt. A magántulajdoni jog egy alapvetően olyan mechanizmust jelent, amelyben a tulajdonos a racionális költségekre tekintettel van.⁸⁸ Annak hiánya a szocialista projekt tervezői számára azt jelentette, hogy fokozni tudták a fizikai kimenetet anélkül, hogy megfelelő módon figyelembe kellett volna venni azok kompenzálását, akiknek a költségeket, a társadalmi vagy éppen környezeti árat viselniük kellett. A szocialista rendszeren belüli pazarlás, így például a szennyezés hatékony megelőzési hiányát igen figyelemre méltó módon lehet illusztrálni. Cseh és szovjet példák szerint a nyugati országok átlagaihoz képest háromszor-négyszer annyi energiát

.....
Kutatóintézet, 2009, 289–326; Horváth Gergely Krisztián: „Kétségeesésemben írtam”. Kulákküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-korszak szociográfiáiban. In: *Magyar dúlás. i. m.* 2019, 183–219.

⁸³ Harrison, Mark: Communism and Economic Modernization. In: *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Ed. Smith, Stephen A. Oxford University Press, 2014. 387.

⁸⁴ Staatz, John M. – Eicher, Carl K.: Agricultural Development Ideas in Historical Perspective. In: *International Agricultural Development*. Eds. Eicher, Carl K. – Staatz, John M. Third Edition. Baltimore – London, 1998. 9–10; Ö. Kovács József: *Termelési tapasztalattörténetek a szocialista projekt kísérleteiről. Az „új gazdasági mechanizmus” vidéktörténeti olvasatai*. Kézirat, 2021.

⁸⁵ A kifejezés a vállalat-gazdaságtanban (mikroökonómiai felfogás) is használt, de más tartalmi jelentésben.

⁸⁶ Staatz – Eicher *i. m.* 1998, 9–10.

⁸⁷ Uo. 10–30.

⁸⁸ Lenkovics Barnabás: A magánjog ember- és társadalomképe. In: Uő: *Ember és tulajdonjog. Rendszerváltó gondolatok*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 2013, 294–312.

használtak fel. Az állami erőszakos hatalom kiterjeszkedése révén lényegében a „nyertes mindent vitt” rendszer alakult ki.⁸⁹ Ugyanakkor a rendszer jellemzője volt az is, hogy a vállalatok a költségeket kevésbé érzékelték, mert gyenge teljesítmény esetén egy jobb helyzetben lévőhöz csatolták. A kommunista rezsimek erőszakos iparosítási, társadalomátalakítási folyamatai ebben az alapvető összefüggésben értelmezhetők.

.....
⁸⁹ Hill, Peter J.: Environmental Problems under Socialism. *Cato Journal*, Cato Institute, 2. 1992/2. 321–335.